

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i09.115>

QADIMGI TURKIY TILNING O‘RGANILISHI: XORIJIY TURKOLOGLAR TADQIQOTLARI ASOSIDA

Sabirova Dilfuza Farhod qizi

Urganch RANCH texnologiya universiteti

“O‘zbek tili va adabiyoti” kafedrası

stajyor-o‘qituvchisi

sabirova6585@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada xorijiy turkologlarning, xususan, K.Menges va M.Erdalning tadqiqotlari asosida qadimgi turkiy tilni o‘rganish masalalari ilmiy-tahliliy jihatdan yoritilgan. Tadqiqotda qadimgi turkiy tilning grammatik qurilishi, so‘z yasalihi, ildiz va morfemalar munosabati hamda turkologiya fanining Yevroosiyo miqyosida shakllanish va rivojlanish tarixi atroflicha tahlil qilinadi. K.Mengesning qadimgi turkiy til fonetikasi, morfologiyasi hamda runik bitiklarning kashf etilish tarixiga oid ilmiy qarashlari va M.Erdalning qadimgi turkiy tilda so‘z yasalihi o‘z yondashuvlari umumlashtirilgan.

Kalit so‘zlar. Qadimgi turkiy til, turkologiya, K.Menges, M.Erdal, qadimgi bitiklar, so‘z yasalihi, derivatsiya, etimologiya.

Har bir til shakllanishidan oldin, albatta, og‘zaki holda rivojlanib, asta-sekinlik bilan uning dastabki yozma shakli turli ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi. Yozma manbalarning yuzaga kelishi uchun ham ma‘lum bir davr talab qilinib, hatto bu davr ba‘zan asrlarni o‘z ichiga olishi mumkin. Jumladan, turkiy tillarning davrlashtirilishidagi ilk bosqichlar ham eramizdan oldingi tarixiy jarayonlarda kurtak yoya boshladi. Dastavval faqat og‘zaki tarzda hosil bo‘lgan bu nutq shaklining boshlang‘ich yozma ifodasi bitiktoshlar tarzida fanga ma‘lum bo‘ldi. Biz so‘z yuritmoqchi bo‘lgan qadimgi turkiy til davri (V-X asrlar) turkiy tillar davrlashtirilishining uchinchi bosqichi bo‘lib, tillarning fonetik, leksik, morfologik va grammatik qonun-qoidalarining shakllanish va rivojlanish davri bo‘ldi. Har bitta davr, o‘zi umuman turkiy tillar grammatikasi, sathi va shakllanish tarixi borasida ko‘plab ilmiy ishlar amalga osha boshladi.

Turkiy tillar tadqiqi ikkala sharq va g‘arb olimlarini birdek qiziqtirib qo‘ydi. Tadqiqotlarga iqtisodiy, ijtimoiy munasabatlar, geografik hudud masalasi, ba‘zan muloqotdagi turfaalik ham asos bo‘ldi. Xususan, B.Abdushukurov, G‘.Abdurahomonov, H.Dadaboyev, A.Rustamov, Q.Sodiqov, N.Rahmonov kabi o‘zbekistonlik turkiyshunos olimlarning tadqiqot ishlari ushbu sohani o‘rganishda muhim manba bo‘lgani holda, mutaxassislarning ilmiy qarashlari o‘quv materiallari tarzida shakllanib, soha ixlosmandlarini mamnun qildi. Xorijlik tadqiqotchilar

ishlarida turkiy tillar grammatikasiga doir dastlabki izlanishlar XVII asrlarda rossiyalik olimlar tomonidan boshlangan bo‘lsa, keyinchalik ham germaniyalik, angliyalik turkologlar bu an’anani davom ettirgan holda yangi lingvistik nazariyalarni, qiyosiy tahlillarni amalga oshirishdi. Manbalar orasida M.Erdal [4], J.Klousen [2], K.Menges [3] kabi turkologlarning sohaga oid ilmiy qarashlari, yondashuv va uslubi, turkiy tillarning o‘zaro qiyosiy tahlili masalalasi to‘g‘risida bildirgan fikrlari jamlanmalari ham mavud. Olimlar turkiy tillar tahlilini qiyosiy, tarixiy metodlar asosida amalga oshirib, tillarning o‘zaro o‘xshash va farqli jihatlarini, aholi yashash tarzi, migratsiyaning til taraqqiyotiga ta’siri va ahamiyati, g‘arbda turkologiyaning shakllanish davri, muhit xususidagi ilmiy qarashlarini o‘z ishlarida bayon qildilar. Xususan, germaniyalik sharqshunos K.Mengesning 1962-yilda ikkinchi bor nashr qilingan “The Turkic languages and Peoples” (Turkiy tillar va xalqlar) kitobining kirish qismida muallif o‘z ishini Turkologiyaga kirish sifatida baholab, shu paytgacha o‘rganilgan ishlarda turkiy tili grammatikasida sintaksis bo‘limi yetarlicha o‘rganilmaganligini, lekin ushbu manba orqali bu muammoga ma’lum darajada yechim bo‘la olishini va turkiy tillarni o‘rganishning yoyilish tarixi, turkiy xalqlarning asl yashash hududlari, migratsiya tarixi bo‘yicha atroflicha ma’lumot beradi.

Xorijlik tadqiqotchilar ma’lumotlarini keyinchalik sharq olimlari ishlarida o‘rganilganligiga guvoh bo‘lamiz. Turkiyshunos olim H.Dadaboyev Z.Xalmonova bilan hammualliflikda nashr qilgan “Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi” qo‘llanmasida rus sharqshunoslari A.Samoylovich, L.Budagov, S.Malov va N.Baskakovning ilmiy qarashlarini bir necha o‘rinlarda qo‘llaganligiga guvoh bo‘lamiz. N.Baskakov turkiy tillarni tasniflashda bobo tilni sharqiy va g‘arbiy turkiy til kabi guruhlariga ajratib, [1: 16] geografik joylashuv asosida o‘z yondashuvini ifodalaydi. Xalqning tili shakllanish jarayonini geografik hududiga mos ravishda o‘rganish lingvistik tadqiqotda o‘z samarasini ko‘rsatadi.

Yuqorida ta’kidlanganidek xorijlik turkologlarning qadimgi turkiy tilning o‘rganilishida amalga oshirgan tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega. Xususan, germaniyalik tilshunos Marsel Erdalning qadimgi turkiy til leksikasi va grammatikasiga bag‘ishlangan ishlari muhim o‘rin tutadi. Olimning 1991-yil nashr qilingan “Old Turkic word formation: A functional approach to the Lexicon” (Qadimgi turkiy tilda so‘z yasalihi: lug‘at tarkibiga funksional yondashuv) asari turkiy tilning so‘z yasalihi va tuzilishini o‘rganishga bag‘ishlangan. Mazkur tadqiqotda qadimgi turkiy tilning grammatik qurilishi bilan uning lug‘at tarkibi orasidagi munosabat, so‘zlarning o‘zaro yasalihi jarayoni, asos va ko‘makchi morfemalarning funksional xususiyatlari tahlil qilinadi. Muallif asarning kirish qismida: faqat linguistlar emas, boshqa soha vakillari ham qadimgi turkiy til materiallari o‘ziga xosligiga amal qilish maqsadida unga qiziqish bildirishganligini qayd etib, qadimgi turkiy tilni o‘rganish faqat shu soha vakillarini muammosi bo‘lib qolmasligi lozimligini uqtiradi. [5]

Erdal asarining yozilishi uchun ancha vaqt ketganini ta’kidlab, buning sababini qadimgi turkiy tilning grammatik tizimi va lug‘at tarkibi o‘rtasidagi nihoyatda boy va murakkab munosabatlar orqali izohlaydi. Erdal o‘z tadqiqotini so‘z yasalihi, ya’ni derivatsion nazariyasi va uning amaliy qo‘llanilishiga oid muayyan manba sifatida baholaydi. Muallif qadimgi turkiy til (Old Turkic) atamasini biroz noaniqlikka egaligi qayd qilib, mazkur atama ostida taxminan

VIII asrdan XIV asrning o‘rtalarigacha bo‘lgan davrga oid, G‘arbiy Mo‘g‘iliston, Tarim havzasining shimoli-sharqiy va sharqiy qismlari hamda Sharqiy Turkistonda yaratilgan turkiy yoma manbalarni nazarda tutadi. Erdal 1979-yildagi tadqiqotida qadimgi turkiy matnlarni davrlarga ajratish mezonlarini ishlab chiqishga harakat qilgan. Uyg‘ur matnlari esa ushbu guruhlarining barchasida uchrashini ko‘rsatadi.

M.Erdal qadimgi turkiy til leksemalarining sintaktik va morfologik xususiyatlariga ham alohida e‘tibor qaratadi. Olim nominal, adnominal va adverbial birliklarni ularning sintaktik vazifalariga ko‘ra farqlaydi hamda qadimgi turkiy til lug‘at tarkibidagi birliklarni ot, sifat va ravish kabi turkumlarga ajratish murakkab masala ekanini ta‘kidlaydi. Ayniqsa, ayrim so‘z yasovchilarning muayyan grammatik turkumlarga xos birliklarni hosil qilishga ixtisoslashuvi M.Erdal tadqiqotida muhim kuzatuvlardan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqotchi so‘zlarning morfemik xususiyatlari to‘g‘risida ham fikr bildirib, yasovchi morfemalarning 3 ta turini misollar orqali ifodalaydi: prekis, infiks va suffiks. “Hozirgi o‘zbek adabiy tili davriga kelib, yuqoridagi affikslarning prefiks va suffiks shakllari saqlangan bo‘lib, darsliklarda ham shu tarzda tasniflanadi. Lekin old qo‘shimchalar agglutinativ xususiyatga ega emasligi, flektiv xarakter kasb etishi qayd etiladi. [6: 115] M.Erdal qadimgi turkiy tilda so‘z yasalishi va tarixan shakllanib, til tizimida tayyor holda qo‘llangan birliklarni farqlash masalasiga hame‘tibor qaratadi. Olmning ta‘kidlashicha, qadimgi turkiy til so‘zlovchilarining til ko‘nikmalarini bevosita kuzatish imkonining yo‘qligi mazkur masalani murakkablashtiradi. Shu bois, so‘zning morfemik tarkibini aniqlashda uning shakliy tuzilishi bilan bir qatorda semantik xususiyatlari va tarixiy-etimologik ma‘lumotlarini ham hisobga olish zarur. Masalan, M.Erdal *ulug* “*buyuk*” shaklini shu paytgacha *ul* (oyoq) + *lug* shaklida hosil qilinganligiga shubha bilan qarab tahlilga tortish orqali uning *ul+lug* tarzida shakllanganligini faqat tashqi o‘xshashlik asosida qabul qilish yetarli emas deya baholaydi. Misollarni *kor-k+la* va *kor-k+lug* kabi yasama shakllar orqali ham kuzatishimiz mumkin. Chiroyli semasini ifodalovchi yuqoridagi shakllarga *ko‘r* fe‘li asos bo‘lgani va o‘z navbatida *ko‘z* leksemasi bilan aloqadorligini ta‘kidlanib, ushbu birlikning yana bir sinonimi guzal bilan o‘zaro yaqinlik yo‘q deya baholaydi. Chunki bu leksemaning aslida sanskrit tilidagi *kusala* (mos, yaxshi) leksemasidan hosil qilingan deya ko‘rsatadi. Shu kabi misollar orqali olim faqat shakl va ma‘nodagi o‘xshashlikka asoslanib, so‘zning kelib chiqishi haqida xulasa qilishga shoshilmaslik, ularni baholashda etimologik manbalar va tarixiy ma‘lumotlarni ham hisobga olinishi lozimligi ta‘kidlaydi.

K.Mengesning “The Turkic Languages and Peoples” (Turkiy tillar va xalqlar 1995-yilda) asarida yuqoridagi kabi yondashuv asosida ilmiy faoliyat olib borib, o‘z ishida turkologiya fanining shakllanish tarixiga alohida to‘xtalib, XVII asrdan boshlab Yevropada turkiy tillar grammatikasiga oid dastlabki asarlar paydo bo‘lganini ko‘rsatadi. [3:1] Fanning rivojlanishidagi muhim bosqichlarni M.Kastren, H.Vamberi va V.Radlovlarining ilmiy ishlari bilan bog‘laydi. Xususan, 1840-yillarda fin olimi M.Kasternning Rossiyaning shimoli-sharqiy va Sibir hududlariga qilgan ekspeditsiyalari turkiy va oltoy tillarini lingvistik hamda etnologik jihatdan o‘rganishda olimning ishlari sohani g‘arbda o‘rganishda poydevor qo‘yganligini ta‘kidlaydi. V.Radlov, H.Vamberilarning XIX asrning ikkinchi yarmidagi faoliyati turkologiyani sifat

jihatidan yangi bosqichga olib chiqanini, H.Vamberining Markaziy Osiyoga sayohati va o‘zi bilan birga olib kelgan chig‘atoy qo‘lyozmalari ushbu davr tilini o‘rganishda muhim manba ekanligini bayon qiladi. Runik yozuvli yodgorliklarning kashf etilishi va o‘rganilishi masalasida K.Menges Markaziy Osiyo va unga tutash hududlarda olib borilgan arxeologik hamda lingvistik ekspeditsiyalar tarixiga alohida e‘tibor qaratadi. Olimning ta‘kidlashicha, XIX asrning oxirgi choragiga qadar O‘rta Osiyo va Tarim havzasi tili va xalqlarning shakllanishi ilmiy jamoatchilik uchun ko‘p jihatdan noma‘lum bo‘lib qolayotgan edi.

K.Menges runik yozuvli manbalarning topilishi va ularning ilmiy muomalaga kiritilishida bir qator xorijiy tadqiqotchilar hamda ekspeditsiyalarning xizmatlarini alohida ajratib ko‘rsatadi. Sven Hedinning Tarim havzasida, xususan, Taklamakon cho‘li hududida olib borgan geografik va arxeologik izlanishlari natijasida topilgan moddiy-madaniy yodgorliklari qadimgi turkiy madaniyatni o‘rganishda dastlabki turtki bo‘lganini ta‘kidlaydi.

Olim 1890-yilda Finlandiya tadqiqotchilari va 1891-yilda V.Radlov boshchiligidagi tashkil etilgan ilmiy safarlar natijasida O‘rxun bitiklarining sifatli foto va faksimel nusxalari qo‘lga kiritilgan hamda 1892-yilda ushbu materiallarni o‘z ichiga olgan ikki jildlik maxsus atlaslar nashr etilganini ko‘rsatib o‘tadi. Menges Markaziy Osiyodagi eng yirik tadqiqotlar Tarim havzasi, Ili daryosi vodiysidan Talas bo‘yigacha, Sharqiy Turkistondan Xitoyga olib boruvchi qadimiy yo‘llar bo‘ylab amalga oshirilganini qayd etadi. Ushbu qazishmalar natijasida 17 ta tilda, 24 xil yozuv shakli orqali bitilgan qimmatli matnlar majmuasi aniqlangan bo‘lib, olim ularning asosiy va eng salmoqli qismini qadimgi uyg‘ur tili hamda O‘rxun runik yozuvidagi turkiy manbalar tashkil qilishini alohida ta‘kidlaydi.

Olim Rossiyada V.Radlov va uning shogirdi S.Malovlar Markaziy Osiyo topilmalari ustida tizimli ish olib borganini, V.Bang va uning shogirdlari sa‘y-harakatlari bilan Berlin shahri turkologik tadqiqotlarning eng yirik markazga aylanganini e‘tirof etadi. Karl Menges runik yozuvlar va qadimgi turkiy matnlarning kashf etilishini nafaqat alohida hududiy topilma, balki butun Yevroosiyo lingvistik va tarixiy manbashunosligida burilish yasagan umumiy hodisa sifatida baholaydi.

Olim qadimgi turkiy tilda asosan, o‘zak, so‘z asosi bir bo‘g‘inli bo‘lgan degan fikrlarni qo‘llab-quvvatlaydi. U ildizlarning tarkibiy strukturasi V, V+C, C+V, C+V+C hamda V+C+C ko‘rinishlarida bo‘lishini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, so‘z boshida C+C+V shaklidagi undoshlar birikmasi turkiy tillar tabiatiga zid ekanini ta‘kidlaydi. Qadimgi turkiy tilda ot va fe‘l turkumiga birdek taalluqli bo‘gan umumiy ildizlar mavjud bo‘lib, bu hodisa tungus tilida ham keng tarqalgan.

Masalan, *ör* – balandlik (ot), *ör*– turmoq (fe‘l);

öt – olov (ot), *öt*– otmoq (fe‘l);

ön – o‘smoq, unmoq, *ön* – o‘n (son);

saq – hushyor, sog‘lom (sifat) *saq* – hisoblamoq, o‘ylamoq;

qat – yaqin, yon (ot) *qat* – hamrohlik qilmoq.

Yuqoridagi misollarda ot va fe‘llarning o‘zaro omonimlik (shakldoshlik) hodisasi ifodalangan bo‘lib, olim *saq*, *qat* leksemalarining asosi *sa*, *qa* (C+V), ekanini, to learn –

o‘rganmoq fe‘lining asosi *o‘g* – bilimligini, qadimgi turkiy tilda *o‘gra* tarzida ishlatilganini yozadi. Qadimda qo‘llanilgan *sa* fe‘li ingliz tilidagi *to save* -saqlamoq fe‘lining o‘zaki bilan asosdosh bo‘lishi mumkin.

Karl Menges qadimgi turkiy tilda ot va fe‘llarga xos affiksallik derivatsiyani maxsus tahlil qiladi. Otlardan narsa va shaxs otlari yasovchi, erkalash-kichraytirish shakllari *-caq/-cäk* (*qyz-caq* – qizcha), *-cy, -ci* (*balyq-cy, oquv-cy*), shuningdek, fe‘ldan ot va sifat yasovchi *-duk/ -duq, -yac/ -qyc* kabi affikslarning tarixiy morfologik vazifalarini ko‘rsatib o‘tadi.

Xulosa qilib aytganda, xorijiy turkologiyada qadimgi turkiy til manbalarini o‘rganish bo‘yicha amalga oshirilgan tadqiqotlar turkiy tillar tarixi rivojlanishini belgilashda muhim ilmiy-nazariy poydevor vazifasini o‘taydi. K.Menges va M.Erdal kabi taniqli sharqshunos olimlarning izlanishlari nafaqat qadimgi turkiy tilga oid matnlarni o‘rganishda, balki bu sohani lingvistik tizim sifatida shakllanishida ahamiyatlidir. Tadqiqotchilarning nazariy va amaliy xulosalari zamonaviy turkiyshunoslik, xususan, o‘zbek tili tarixi, qiyosiy-tarixiy grammatikani yanada chuqurroq o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Dadaboyev H., Xolmanova Z. Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi.-Toshkent. Ilm Ziyo: 2015. 226 b.
2. Gerard Clauson. Studies in Turkic and Mongolic linguistics. – London and New York. Routledge Curzon: 2005. 196 p.
3. Karl Menges. The Turkic Languages and Peoples. -Harrassowitz. Wiesbaden:1995. 244 p.
4. Marsel Erdal. A grammar of Old Turkic. -Leiden. Brill: 2004. 583 p.
5. Marsel Erdal. Old Turkic word formation: A functional approach to the Lexicon. - Harrassowitz. Wiesbaden:1991. 425 p.
6. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent. Universitet: 2006. 462 b.